

André Mulder

Herdenkingsbijeenkomsten te hooi en te gras

Er zijn herdenkingsrituelen in overvloed in Nederland. Overal verschijnen ze, in allerlei contexten en voor allerlei gebeurtenissen. Mensen hebben er behoefte aan hun emoties en overtuigingen uit te drukken in symbolische handelingen, om het verleden in herinnering te roepen met het oog op de toekomst.

De dood staat met stip op 1 als aanleiding voor het vormgeven aan een herdenkingsritueel. Juist bij het overlijden van mensen – collectief of individueel – lijkt het ritueel bij uitstek een middel om met dit ingrijpende feit om te gaan. Zeker als de dood wordt beleefd als onverwacht, dramatisch, zeer ingrijpend, als zinloos of als ramp. Het ritueel fungeert dan – zo lijkt het – als copingmechanisme: een middel om een ingrijpende gebeurtenis al handelend betekenis te geven en op die wijze te verwerken. Rond de dood zien we onder meer rituelen na een collectieve dood (herdenkingen van de Bijlmervliegramp, de vuurwerkramp van Enschede), de stille tochten na ‘zinloos geweld’ bij een individuele dood of de oprichting en instandhouding van bermmonumenten bij verkeersongevallen.¹

Herdenken is ‘hot’. Berber Bijma schreef er dit jaar een inleidend boekje over.² Ze laat een bont palet aan vormen en vormgevers van herdenkingsrituelen zien zoals ze dat op dit moment in Nederland aantreft. Vooral de gemeenschappelijke herdenking van gestorvenen buiten de traditioneel religieuze (kerkelijke) context kan zich in een opmars verheugen. Dit is in mijn ogen een buitengewoon interessant verschijnsel, dat heel wat vragen oproept. Met een collega deed ik onderzoek naar herdenkingsbijeenkomsten binnen DELA, de grootste uitvaartverzekeraar van ons land, en we deden een aantal observaties die om verdere doordenking vragen.³ Enkele van deze vragen en observaties probeer ik onderstaand wat te bundelen.

We zien kunstenaars, performers (zang/muziek), ritueel begeleiders, particuliere uitvaartondernemers, grote uitvaartorganisaties, geestelijk verzorgers in

zorginstellingen en crematoriumbeheerders op de rituele markt verschijnen om herdenkingsbijeenkomsten te organiseren. Vroeger was het gedachtenisritueel in handen van daarvoor getrainde kerkelijke professionals (priesters, predikanten) en ingebed in een religieuze traditie, die voorzag in inhouden, tijdstippen en locaties (Allerheiligen, Allerzielen, Eeuwigheidszondag, laatste zondag van het jaar); nu wordt het een instrument dat door heel verschillende personen en organisaties los van een religieuze traditie wordt ingezet om allerlei doelen na te streven.

Veel van de organisatoren hebben een commercieel belang – klantenbinding, productverkoop – en verwachten uiteindelijk rendement.⁴ De bezoekers daarentegen komen om hun doden te herdenken, even stil te staan, het verdriet toe te laten, hoop op te vatten voor de toekomst. Hoe wordt omgegaan met deze uiteen liggende motivaties?

Over alle onderdelen betreffende de organisatie van een ritueel moet worden nagedacht (op welk tijdstip, op welke locatie, wie nodigen we uit?) en ook de inhoudelijke vormgeving is een open vraag op de seculiere gedachtenismarkt: welke muziek, welke woorden (gedichten/toespraak), welke rituelen (noemen van namen?), hoe laten we mensen participeren?

Kunnen de vormgevers commerciële belangen, rituele principes en psychologische eisen heilzaam combineren bij het ontwikkelen van deze herdenkingsbijeenkomsten? Wat gebeurt er, anders gezegd, als rituelen die het karakter van gratuititeit hebben, gaan functioneren in een economisch discours?

Ronald Grimes, Catherine Bell⁵ en andere specialisten op het gebied van *Ritual Studies* hebben er meerdere malen op gewezen dat rituelen ook een vorm van machtsuitoefening zijn: je ‘dwingt’ mensen in een min of meer vastliggend patroon deel te nemen aan bepaalde niet door henzelf gekozen symbolische handelingen. In ons onderzoek bij DELA hebben we gevonden dat het dan soms ook fout kan gaan: mensen worden min of meer verplicht deel te nemen aan rituele elementen die voor hen op dat moment niet helpend zijn. Hebben de organisatoren voor dit machtskarakter voldoende oog? Hebben ze voor een voor participanten heilzame vormgeving van deze rituelen überhaupt voldoende bagage? Welke eisen met betrekking tot professionaliteit moeten we stellen aan organisatoren van deze niet-geïnstitutionaliseerde rituelen?⁶

Nieuwe traditie?

In een uitnodiging voor een herdenkingsbijeenkomst, aangeboden door een uitvaartverzorgster in Twente, valt te lezen dat de organisatie blij is deze ‘nieuwe traditie’ aan te kunnen bieden aan de nabestaanden. De term ‘invention of tradition’ of ‘ritual invention’ valt wel vaker bij beschouwingen over zogenoemde nieuwe rituelen. Als we scherper kijken dan zien we als snel veel traditionele elementen opduiken in deze rituelen: het is vaak een mix van oude en min of meer nieuwe elementen, alleen aangeboden in een andere, seculiere context. Muziek, het branden van kaarsen, het spreken van een troostwoord, de stilte, het noemen van namen: niets nieuws onder de zon. Vraag is hierbij wat er gebeurt als traditionele elementen worden overgezet in een andere context. Welke betekenisverschuivingen treden dan op?

En wat houdt die traditie in die de uitvaartverzorgster met deze herdenkingsbijeenkomsten wil vormgeven? Wat is het samenbindende bronnenarsenaal en/of gedachtegoed waaruit kan worden geput? Wat verbindt deze momentane gemeenschap, die wordt beleefd als men samenkomt om de overledene te gedenken? Welke gemeenschappelijke taal spreekt je? Welke symbolen zijn tref-

fend in deze context? Zijn er universele symbolen die juist in de context van de dood passend zijn? Kunnen we bijvoorbeeld aansluiten bij de antropologische constanten waarnaar Schillebeeckx verwijst in 'Gerechtigheid en liefde'?⁷

Religieus karakter

Bij gelegenheid van zijn promotie deed Thomas Quartier, liturgiewetenschapper aan de Radboud Universiteit Nijmegen, onlangs de uitspraak dat 'bij een graf vrijwel niemand atheïst' is.⁸ De stelling dat de dood bij uitstek een *trigger* is voor religieuze betekenisverlening is al heel oud, ook al is hiervoor nog heel weinig empirisch bewijsmateriaal voor handen als het gaat om onze gesecculariseerde samenleving, die overigens volgens sommige sociologen weer aan het deseculariseren is.⁹ Als deze stelling waar is dan roept deze spanning op met het gegeven dat de meeste niet-kerkelijke organisatoren van herdenkingsbijeenkomsten uit zijn op het vormgeven van een niet-religieuze of 'neutrale'¹⁰ bijeenkomst. Praktisch-theologisch gezien is dit een heel interessante paradox. Bij een neutrale invulling ga je dan in ieder geval voorbij aan de behoefte en de beleving van een groot deel van het te verwachten publiek. Als je deze religieuze dieptedimensie niet benoemt en/of ritualiseert kan een bijeenkomst het gevaar van oppervlakkigheid haast niet ontlopen. Het zou daarom goed zijn te weten hoe die religieuze betekenisverlening er in de praktijk bij nabestaanden uitziet.

De vraag is daarnaast ook hoe je neutraliteit invult: door een algemeen-menselijke insteek, of bijvoorbeeld door een multiculturele of multireligieuze invulling (zoals na de Bijlmerramp). In de praktijk blijkt die 'neutrale' invulling van een bijeenkomst overigens nogal eens minder neutraal te zijn dan de organisatoren zeggen te beogen. We zien bijvoorbeeld in de DELA-data dat uit de Bijbel wordt gelezen, religieuze liederen klinken (Ave Maria), en een gospelkoor een groot aandeel in diverse bijeenkomsten heeft. Ook zien we bijeenkomsten waarin over overledenen wordt gesproken als 'in de hemel' of 'nog steeds en altijd bij ons' waardoor op zijn minst transcendentie en/of nabestaan na de dood op een of andere wijze wordt verondersteld. Het lijkt wel of de dood onvermijdelijk in onze dagen weer leidt tot reflectie op en beeldende weergave van een voortleven na de dood. De tijd van 'dood is dood' lijkt voorbij. In populaire tv-programma's als 'Char' is er geen twijfel over een voortleven van de overledenen in de *spirit world*, meestal ons ten goede. Hoe kunnen we deze *gelebte Religion* duiden en wat betekent dat voor ons soms moeizame theologiseren over het hiernamaals?

In één bijeenkomst werden bij aanvang twee kaarsen aangestoken: een algemene gedachteniskaars én een paaskaars. Afgezien van de vraag hoe licht als universeel symbool hier wordt ingezet, is dit opnieuw een manier van invulling van neutraliteit die de vraag oproept naar de definiëring ervan. Verdere doordenking van invulling van de herdenkingsbijeenkomsten als algemeen-menselijk gedachtenisritueel in een seculiere context, dan wel als algemeen-religieuze of multireligieuze viering en de implicaties daarvan voor inhoud en vormgeving is in dit licht zeer gewenst.

Door(her)denken

Mijn verwachting is dat de stroom aan herdenkingsbijeenkomsten nog wel even zal aangroeien. Steeds meer uitvaartverzorgers en uitvaartverzekeraars pakken dit idee op om hun bedrijf op de kaart te zetten en deze boot niet te missen, maar ook om op andere wijze dan via de uitvaart iets voor hun afnemers te kunnen betekenen. Dit scheidt andere relaties met de nabestaanden en geeft ook de

medewerkers veel vervulling. Ondanks de vele vragen die ik heb en die ik ook in verband breng met de korte tijdsspanne waarin deze herdenkingsbijeenkomsten nog maar bestaan – kinderziekten, aanloopvragen – ben ik positief gestemd over dit verschijnsel. In onze samenleving zien we steeds weer en steeds meer dat mensen behoefte hebben aan deze momentane vormen van gemeenschap, vooral rond de dood. Hier is ruimte om verdriet te uiten en protest te laten horen. Hier is ruimte om stil te staan bij een overlijden, terwijl dat in de samenleving van alledag vreselijk moeilijk is. Hier wordt de naam van mijn geliefde gestorvene nog eens genoemd, die in het maatschappelijke leven al lang niet meer wordt uitgesproken. Dit ritueel vervult dus in mijn ogen belangrijke functies, die zelfs een religieuze diepte kunnen hebben. Waar kerken die functie voor velen niet meer vervullen, worden in ‘de wereld’ plekken gezocht en gevonden om verbondenheid in herinnering te beleven.

In vervolgonderzoek zou interessant zijn te bezien of nabestaanden het overlijden religieus duiden, of zij de herdenkingsbijeenkomsten als een religieus gebeuren beleven, wellicht zelfs nog afgezien van de inhoud.¹¹ Uiteraard is het ook interessant te weten of zij een religieuze invulling van deze bijeenkomsten zouden missen als – zoals in de meerderheid van de gevallen – wordt gekozen voor een neutrale invulling.

Ik heb op dit moment nog meer vragen dan antwoorden. Het thema zal nog lang op de theologische agenda staan.¹² Met verdere studie hoop ik mee te werken aan bewustwording en kwaliteitsbevordering. Rituelen zijn krachtig en dienen zorgvuldig te worden gecomponeerd. Opatd mensen weer verder kunnen.

Dr. André Mulder is docent en onderzoeker bij de opleidingen theologie en levensbeschouwing van Hogeschool Windesheim te Zwolle/Utrecht

1. Zie met name P. Post, A. Nugteren & H. Zondag, *Rituelen na rampen. Verkenning van een opkomend repertoire*, Gooi&Sticht, Kampen 2002.
2. B. Bijma, *Herinnering aan alle zielen. Nieuwe rituelen om de doden te herdenken*, Meinema, Zoetermeer 2007. De titel van het boekje is wat misleidend: het gaat over veel meer dan herdenkingsbijeenkomsten: het gaat ook over uitvaarten, het beroep van ritueel begeleider, moderne technische communicatiemiddelen et cetera.
3. Het onderzoek vond plaats van december 2006 tot 2007 en omvatte interviews met organisatoren en voorgangers van 5 vestigingen van DELA, bronnenonderzoek, literatuuronderzoek en observatie. Ik voerde het onderzoek uit samen met dr. Joke Bruinsma-de Beer. De resultaten zijn neergelegd in het rapport *Om weer verder te kunnen. Herdenkingsbijeenkomsten bij DELA*, Windesheim, Zwolle 2007.
4. In wat hier verder volgt heb ik het vooral over herdenkingsbijeenkomsten in de uitvaartwereld en laat ik die in de zorgcentra buiten beschouwing. Er is hieronder geen economische relatie met de participanten aan het ritueel. Dat neemt niet weg dat enkele vragen die ik hier onder stel ook voor deze context relevant kunnen zijn.
5. Zie bijvoorbeeld R. Grimes, *Deeply into the bone. Re-inventing rites of passage*, University of California Press, Berkeley 2000; C.M. Bell, *Ritual theory, ritual practice*, Oxford University Press, New York 1992.
6. De suggestie een keurmerk voor ritueel begeleiders in te voeren lijkt me een stap in de goede richting. Eerder heb ik al gepleit voor minimaal een hbo-niveau en een relevante opleiding voor voorgangers.
7. E. Schillebeeckx, *Gerechtigheid en liefde. Genade en bevrijding*, Nelissen, Baarn 1977.
8. Zie T. Quartier, *Bridging the gaps*, LIT, Münster 2007.
9. De vrijwel op niveau blijvende afname van een religieus dodenritueel (kerkelijke begrafenis of crematie) lijkt me als enkel feit nog onvoldoende om de stelling te bevestigen dat de dood voor mensen aanleiding geeft tot religieuze betekenisverlening.
10. Ik zet ‘neutraal’ hier tussen aanhalingstekens, omdat elke invulling uiteindelijk een levensbeschouwelijke keuze inhoudt.
Vergelijk bijvoorbeeld Davies die bij bezoekers van een crematorium de beleving aantrof dat dit gebouw een ‘heilige ruimte’ is. J.D. Davies, *Cremation today and tomorrow*, Grove Books, Nottingham 1990. De beleving van onderlinge verbondenheid zou ook door participanten religieus geduid kunnen worden.
11. Het lectoraat Theologie en levensbeschouwing van Christelijke Hogeschool Windesheim hoopt aan de verdere doordenking een steentje bij te dragen.